

संयुक्त महाराष्ट्र

लेखक

प्रा. घ. रा. गाडगीळ एम्. ए. एम्. लिट्. (कॅम्ब्रिज्)

संयुक्त महाराष्ट्र परिषद्
प्रकाशन १ डे.

संयुक्त महाराष्ट्र

(प्रा. ध. रा. गाडगीळ)

महाराष्ट्राच्या संयुक्तीकरणाचा विचार करतांना संघराज्याची घटना व स्वरूप याविषयी थोडासा प्रास्ताविक विचार करणे आवश्यक आहे. संघराज्याची कल्पना ही राज्यांतील निरनिराळ्या विभागांतील लोकांमध्ये आपल्या विभागाचें विशिष्ट अस्तित्व वेगळें राखणें व त्याचबरोबर इतर विभागांसह राजकीय ऐक्य संपादनं या दोन कांहींशा परस्पराविरोधी भावनांचा समन्वय साधण्याकरितां उद्भवते. आपल्या विभागाचें अस्तित्व वेगळें ठेवण्याच्या भावनेमागील कारणे निरनिराळ्या देशांत व राजकीय घटकांत निरनिराळीं असू शकतील. कुठें भौगोलिक अगर आर्थिक भिन्न परिस्थितीमुळे निराळेपणाची भावना निर्माण होते तर कुठें ती वंश, भाषा, धर्म इत्यादि भेदांमुळे होते. परंतु अधिक व्यापक अगर मोठा राजकीय आणि आर्थिक घटक केल्यानें जे अनेक फायदे होतात ते आपापल्या प्रांतांना अगर प्रदेशांना मिळवून देण्यासाठीं पुष्कळ वेळां वेगवेगळ्या कारणांसाठीं आपलें भिन्नत्व अबाधित राखूं इच्छिणारे लहान घटक एक होऊं पहातात. तसेंच आपलें वैशिष्ट्य कायम राखण्याची तीव्र इच्छा असतांही घटकांच्या पृथगात्मकेतेच्या भावनेहूनही प्रभावी अशा सांस्कृतिक राजकीय, धार्मिक, ऐतिहासिक इत्यादि अनेक प्रकारच्या एकात्मकेतेच्या भावनेमुळे घटकांना एकत्र येण्याची इच्छा होते. राष्ट्रीय ऐक्याच्या भावनेचा परिपोष करण्यासाठीं एक मोठें संघराज्य बनविल्यामुळे प्रत्येक

घटकाच्या होणाऱ्या आर्थिक व राजकीय फायद्यामुळे संघराज्य करण्याच्या इच्छेस अधिकच बळकटी येते. कारण राज्य जितके मोठे तितके ते जास्त संरक्षणक्षम असते व त्याचे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांतील महत्त्वाही त्याच प्रमाणांत वाढते. तसेच देश विस्ताराने मोठा असला म्हणजे तो आर्थिक दृष्ट्या अधिक स्वावलंबी असण्याचा संभव तितका जास्त असतो. या स्वावलंबनामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत त्याची बाजू बळकट होते व युद्धाच्या वेळी त्याची आर्थिक नाकेबंदी होण्याचा संभव कमी असतो. शिवाय अंतर्गत राज्यकारभार मोठ्या प्रमाणावर चालविल्यामुळेही बरेच फायदे होत असतात. त्यामुळे आर्थिक पुनर्रचनेच्या अगर सामाजिक सुखसोयीच्या आणि सुधारणेच्या योजना आंखणे अधिक सुलभ होते. म्हणूनच आपले वैशिष्ट्य व भिन्नता कायम ठेवून व स्थानिक आणि प्रादेशिक हितसंबंधांचे रक्षण करूनसुद्धा राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी एक मोठा घटक केल्याने जे आर्थिक व राजकीय फायदे होतात ते लहान लहान घटकांना मिळवून देणे हा संघराज्याच्या कल्पनेमागील मुख्य हेतु असतो. संघराज्याचे निरनिराळे घटक हे मध्यवर्ती सत्तेने राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी पाडलेले प्रादेशिक विभाग नव्हत, हे लक्षांत ठेवणे आवश्यक आहे. भौगोलिक ऐतिहासिक, आर्थिक, राजकीय फायद्यासाठी स्वेच्छेने एकत्र येऊ इच्छिणाऱ्या स्वतंत्र घटकांचेच संघराज्य बनत असते. देशामध्ये एकावयवी (unitary) मध्यवर्ती सरकार असण्याने जरी काही फायदे आहेत असे दिसले तरी निरनिराळ्या प्रादेशिक घटकांतील विविधतेला व हितसंबंधांना पूर्ण वाव देण्याच्या

दृष्टीने एकावयवी मध्यवर्ती सरकारापेक्षां विशिष्ट परिस्थितीत संघराज्यच युक्त ठरते.

सध्यांच्या परिस्थितीत हिंदुस्थानमध्ये एकावयवी मध्यवर्ती सरकार असावे असा आम्रह घरणारे कोणी असतील असे वाटत नाही. ज्या कारणांमुळे निरनिराळ्या प्रादेशिक विभागामध्ये भिन्नत्वाची भावना निर्माण होऊ शकते ती बहुतेक सर्व कारणे हिंदुस्थानसारख्या अवाढव्य देशांत या ना त्या स्वरूपात निश्चितपणे आढळतात. हिंदुस्थानचे आर्थिक किंवा भौगोलिक दृष्ट्या किती तरी वेगळे भाग पडतात शिवाय वंश, परंपरा, भाषा, धर्म इत्यादिकांमुळे पडणारे भेदाहि आपल्या देशांत कांहीं थोडे थोडे नाहीत. असे भेद असूनहि मुसलमानेतर हिंदी जनतेमध्ये समान सांस्कृतिक व ऐतिहासिक परंपरेमुळे एकात्मकतेची भावना जागृत आहे. ही भावना व संघराज्यामुळे होणारे आर्थिक व राजकीय फायदे यामुळेच हिंदी संघराज्य निर्माण करण्याची तीव्र इच्छा त्यांच्यामध्ये जागृत झाली आहे अशा परिस्थितीत जे नवे हिंदी संघराज्य जन्माला यावयाचे ते कार्यक्षम व बलशाली होण्याच्या दृष्टीने त्याचे घटक कसे असावेत, त्या घटकांच्या भौगोलिक मर्यादा ठरवितांना कोणत्या तत्वांचा अवलंब करावा ह्याचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे.

जगातील इर्लीचीं बहुतेक संघराज्ये आस्तित्वांत येण्यापूर्वीच त्यांचे आजचे घटक स्वतंत्रपणे निर्माण होऊन त्यांनी स्वतंत्र राजकीय आस्तित्व व त्यांचेपैकी कांहींनी सार्वभौमत्वाहि उपमोगिले हाते. युनायटेड स्टेट्स् ऑफ अमेरिका, कॅनडा, स्वित्झर्लंड किंवा ऑस्ट्रेलिया या संघराज्यांचे आजचे घटक हीं

पूर्वाची स्वतंत्र राज्ये अगर संस्थाने होत. म्हणून या संघराज्यांच्या बाबतीत नवीन कांहीं घटक निर्माण करण्याचा किंवा त्यांच्या प्रादेशिक मर्यादा बदलण्याचा प्रश्न उत्पन्नच झाला नाही. परंतु हिंदुस्थानातील परिस्थिति वेगळी आहे. हिंदुस्थानचे जे संघराज्य होणार आहे ते पूर्वी स्वतंत्र बनलेल्या घटकांचे बनणारं नसून ऐतिहासिक योगायोगामुळे बनलेल्या किंवा राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी एकावयवी मध्यवर्ती सत्तेने बनविलेल्या हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रांतिक विभागांचे होणार आहे. आजचे प्रांत कोणत्याही मूलभूत तत्त्वानुसार निर्माण झालेले नसल्यामुळे बदलत्या राज्यसंघटनेत ते तसेच ठेवण्यात कांहीं स्वारस्य नाही; ते नवीन हिंदी संघराज्याचे राजकीय दृष्ट्या अिष्ट अगर युक्त असे घटक होऊंच शकत नाहीत. कारण राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी निरनिराळे प्रादेशिक घटक त्यांत समाविष्ट केलेले असल्यामुळे मुळांतच त्यांना लहान लहान संघराज्यांचे स्वरूप आले आहे. तेव्हां हिंदुस्थानची नवी घटना बनविणाऱ्या समितीचे कार्य कायम व टिकाऊ स्वरूपाचे होण्याच्या दृष्टीने संघराज्याचे घटक कोणते असावेत हे संघराज्याची घटना बनविण्याच्या अगोदर ठरविणे जास्त सयुक्तिक होतील. संघराज्याचे मध्यवर्ती सरकार व आपली मिन्नता थोड्याबहुत अंशाने कायम ठेवू इच्छिणारे त्याचे प्रांतीय घटक यांच्यामधील परस्पर हितसंबंधांचा प्रश्न जर कायमच्या स्वरूपांत सोडवावयाचा असेल तर घटनासमितीत बसणारे समासद् हे त्या त्या मावी घटकांचे प्रतिनिधि म्हणून समजले गेले पाहिजेत.

अशा रीतीने प्रथम प्रांतीय घटक निश्चित करणें हें एक महत्त्वाचें व तांतडीचें काम आहे. त्यासाठी कोणत्या तत्त्वाचा अंगीकार केला असतां ह्या घटकाचा राज्यकारभार सोयीचा व सुरळीत होईल हें पाहिलें पाहिजे. संघराज्याची कल्पना विशद करतांना त्यासंबंधीचें थोडें विवेचन वर केलेंच आहे. स्वतंत्र अस्तित्त्व ठेऊनहि व्यापक फायद्यासाठी एकत्र येऊं इच्छिणाऱ्या घटकांचें संघराज्य बनतें. म्हणजेच प्रत्येक घटकांतील लोकांना इतरांपासून त्यांच्या भिन्नत्वाची व आपल्या एकात्मकतेची जाणीव असावयाला पाहिजे प्रत्येक घटकांतील ही एकात्मकतेची भावना समान सांस्कृतिक, धार्मिक अगर ऐतिहासिक परंपरांमुळे अगर भाषेमुळे निर्माण होऊं शकते. ज्या राजकीय घटकाच्या राजयंत्राबाबत समग्र जनतेची आपलेपणाची भावना सहज उद्भूत होईल व जेथील कारभारास या आपलेपणाच्या भावनेमुळे लोकमताचा स्वयंस्फूर्त पाठिंबा मिळूं शकेल असेच कोणत्याहि संघराज्याचे घटक बनविणें आवश्यक आहे.

ह्या दृष्टीने हिंदी संघराज्याचे घटक बनवितांना भाषावार प्रांतरचनेचे तत्त्व विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानास लावणें अत्यंत योग्य व इष्ट होणार आहे. हिंदी संघराज्याचे घटक हे एकभाषिक प्रांत असावेत हें तत्त्व कोणीहि सहज मान्य करील. अनेक भाषा प्रचलित असलेल्या घटकांत लोकशाही पद्धतीने कारभार चालविण्यांत फार अडचणी निर्माण होतात असा अनुभव आहे. म्हणून दुसऱ्या कशासाठी नाही तरी निदान स्वऱ्या लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी तरी भाषावार प्रांतरचनेचें तत्त्व अंगीकारलें पाहिजे. या दृष्टीने मराठीभाषी प्रदेशांकडे पाहिलें तर तो प्रदेश सलग व मोठा असल्यामुळे संघराज्याचा एक स्वतंत्र

घटक होऊं शकतो. शिवाय या प्रदेशांमध्ये वर सांगितलेल्या कारणासाठी आणखी एक लहान पण स्वतंत्र घटक होऊं शकेल असा कोणताहि भाग दिसून येत नाही. राजकीय एकात्मकता कायम ठेऊन हिंदा संघराज्याचा प्रत्येक घटक जितका मोठा होईल तितका तो संघराज्याच्या दृष्टीने त्याप्रमाणेच त्या घटकांच्या अंतर्गत व्यवहाराच्या दृष्टीनेहि अधिक फायदेशीर होईल. कारण एकाद्या प्रांताचे राजकीय महत्त्व व बलशालित्व, तेथील सरकारने हाती घेतलेल्या आर्थिक व सामाजिक पुनर्घटनेच्या योजनांचा यशस्विता या सर्व गोष्टी त्या प्रदेशांच्या विस्तारावर व तेथे उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक संपत्तीवर अवलंबून असतात. हिंदी संघराज्याच्या कल्पिलेल्या घटनेनुसार काही विशिष्ट बाबी सोडून आर्थिक बाबतीत बहुतेक सर्व सत्ता घटकांच्याच हातांत दिली जाणार आहे. अशा परिस्थितीत घटकांची संख्या बिनाकारण जास्त वाढविल्यास नुकसान होण्याचा संभव आहे एकाद्या घटकांचे संघराज्यांतील स्थान व महत्त्व त्याच्या राजकीय व आर्थिक बलावरच बहुतांशी अवलंबून असणार. त्यामुळे मोठ्या घटकाळा आंतरप्रांतीय व्यवहारांत अगर संघराज्याच्या कारभारांत साहजिकच जें महत्त्व प्राप्त होईल तें लहान लहान घटकाना प्राप्त होणार नाही. म्हणून संघराज्याचे सर्वच घटक एकात्मतेच्या तत्वाला बाध न आणतां जितके मोठे होतील तितके करणे व होणे इष्ट आहे. या सर्व दृष्टीने महाराष्ट्र एकीकरणाचा विचार केला तर मराठीभाषी लोकांचा एक प्रांत बनावणे किती बाजवी आहे हें सिद्ध करणे अगदी सोपें आहे. हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याहि एकभाषी प्रदेशांपेक्षा राजकीयदृष्ट्या महाराष्ट्र अधिक एकजिनसी आहे. ह्या प्रदेशा-

शांत रहाणाच्या लोकांची भाषाच एक आहे असें नव्हे तर त्यांची वाङ्मयीन परंपराहि एकच आहे. ह्या सर्व प्रदेशांतील जनतेमध्ये आतांपर्यंत सामाजिक व सांस्कृतिक दळणवळणाच्या बाबतीत कोणत्याहि प्रकारचे विशिष्ट अडथळे उत्पन्न झालेले नाहीत. एकमेकांपासून पुष्कळ दूर असलेल्या मराठीभाषी लोकांच्या सामाजिक रूढि व चालीरीति व एकंदर समाज-व्यवस्था खरोखरच आश्चर्य वाटण्याइतक्या सारख्या आहेत. महाराष्ट्रीय जनतेचे ब्राह्मण, मराठा व महार हे जे मुख्य तीन वर्ग मानले जातात ते या प्रदेशांत बहुतांशी सर्वत्र सारख्याच प्रमाणांत विखुरलेले आहेत. आणि त्या त्या वर्गामध्ये आपण कोठेहि असलों तरी एक आहोंत ही भावना कयम आहे व त्यांच्यामध्ये सामाजिक व्यवहारहि मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. या सर्व प्रदेशाची धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरा एकच आहे. या प्रदेशांतील जनतेच्या श्रद्धास्थानी असलेले संत, पूजास्थानी असलेल्या ऐतिहासिक व्यक्ति व तिच्या स्मृति-संपुष्टांत सांठाविलेला इतिहास व परंपरा ही सर्वत्र एकच आढळून येतात. सामाजिक अगर सांस्कृतिक भिन्नता दाखविण्यासाठी या सर्व प्रदेशाचे विभाग करूं म्हटलें तर तसें करणें शक्य होणार नाही अितका या प्रदेशांतल्या जनतेमध्ये एकजिनसीपणा आहे. हा एकजिनसीपणा आजकाल निर्माण झालेला नसून तो कित्येक शतकापूर्वीपासून चालत आलेला आहे. हा इतिहास व ही पूर्वपीठिका लक्षांत घेतां संयुक्त महाराष्ट्राच्या सरकारशी या प्रदेशांतील जनता या एकात्मते-मुळे स्वयंस्फूर्तीनें सहकार्य करील व एकनिष्ठ राहील यांत शंका नाही.

आर्थिक किंवा भौगोलिक दृष्ट्याहि या सर्व प्रदेशाचे आणखी विभाग पडण्यासारखे नाहीत. परंतु त्यांतल्यात्यांत भौगोलिकदृष्ट्या जर कोणता एक भाग पडण्यासारखा असेल तर तो कोंकण हा होय. कोंकणची भौगोलिक व आर्थिक परिस्थिति इतर कोणत्याहि विभागापेक्षां जरा वेगळी आहे. परंतु म्हणून कोंकणचा एक वेगळा राजकीय प्रांत करावा असें आजपर्यंत कोणी सुचविलेले नाही व कोणी सुचवील असें वाटत नाही. निदान गेल्या १००० वर्षे तरी कोंकण हे राजकाय-दृष्ट्या कधीच स्वतंत्र नव्हतं व ते नेहमीच घाटावरच्या महाराष्ट्राला जोडलेले होते. उरलेल्या महाराष्ट्रांत तर वर म्हटल्याप्रमाणे विशेष असे आर्थिक अगर भौगोलिक भेद नाहीतच. त्याचप्रमाणे त्यांतील कोणत्याहि एका भागाचे हितसंबंध इतर भागांहून कांहीं विशेष वेगळे आहेत अशीहि परिस्थिति नाही. कारण कोणत्याहि एका भागांत औद्योगिक वाढ केंद्रित झालेली नाही किंवा विशिष्ट प्रकारचे उत्पादन व उत्पादनव्यवस्था इतर भागापेक्षां अगदी भिन्न अशा प्रकारची नाही. आज निरनिराळ्या सहा सरकारांमध्ये वांटल्या गेलेल्या महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि विभागाकडे पाहिले तर मराठीभाषी प्रदेशाची झालेली वांटणी अगदी अर्थहीन असल्याचे उघड दिसून येते. महाराष्ट्रांतील कोल्हापूर बगैरे दक्षिणी संस्थानांतील आर्थिक, सामाजिक अगर सांस्कृतिक जीवन हे त्यांच्या लगतच्या प्रदेशांतील जीवनापेक्षां कोणत्याहि तऱ्हेने वेगळे नाही. बऱ्हाडमधील आर्थिक परिस्थिति ही खानदेशच्या आर्थिक स्थितीशी जितकी जुळती आहे तितकी ती मेहारा किंवा चांदा ह्या मध्यप्रांतांतील जिल्हांच्या आर्थिक परिस्थितीशी जुळती नाही. त्याप्रमाणेच

निझामच्या राज्यांतील मराठवाडा हा भाग व अहमदनगर सोलापूर, स्वानदेश व बऱ्हाडांतांल जिल्हे हे बऱ्हंशीं एकजिनसी स्वरुपाचे आहेत. दख्खनच्या विस्तृत पठाराचा सर्व भाग एका विशिष्ट नमुन्याचा आहे. म्हणूनच ह्या तीन विभागांचा आणखी एक स्वतंत्र प्रांत म्हणून त्यांची महाराष्ट्रापासून विभागणी करण्यांत आली तर त्यांना किंवा ह्या सर्व प्रदेशाबाती मुळींच हितावह होणार नाहीं. हिंदुस्थानच्या संघराज्यांत सर्व महाराष्ट्राचा मिळून एकच असा घटक न राहिल्याने महाराष्ट्र लंगडा व दुर्बल तर होईलच. शिवाय या विभागांचे कोणतेहि विशिष्ट असे आर्थिक, सामाजिक अगर सांस्कृतिक हितसंबंध नसल्यामुळे त्या विभागांचे स्वतंत्र घटक बनविण्याने त्यांचे कोणतेहि हित साधण्याचा संभव नाहीं.

एकाद्या विस्तृत प्रदेशाचा एकच राजकीय प्रांत बनविल्याने त्यांतील स्थानिक हितसंबंधांची गळचेपी होऊन कोणचा तरी एकादा विभाग अगर प्रादेशिक गट हा अितरांतर वर्चस्व गाजवील अशी भीति केव्हां केव्हां व्यक्त केली जाते. तसेंच एकाद्या विभागाची आर्थिक परिस्थिति अितरापेक्षा थोडी बरी असल्यास त्याचा फायदा फक्त त्याच विभागाला न मिळतां सर्व प्रदेशाला मिळेल व त्यामुळे त्या विशिष्ट विभागांचे नुकसान होतील अशीहि एक तक्रार केली जाते. अशी उघड उघड स्वार्थी तक्रार करणे हें हल्लींच्या काळांत कितपत रास्त होतील हें न सांगतांच समजण्यासारखें आहे. आज हिंदुस्थान आणि इतर दलित व गरीब राष्ट्रे हीं अन्नधान्याच्या किंवा इतर बाबतींत संपन्न राष्ट्रांनीं आपणाला विशेष सबलती द्याव्यात अशी मागणी करतांना आढळतात. जगांतील संपन्न राष्ट्रांनीं गरीब राष्ट्रांना

मदत करावी हा न्याय जितका सार्वराष्ट्रीय व्यवहारांत लागू पडतो त्यापेक्षां एकाच घटकांतलि निरानिराळ्या विभागांना तर तो अधिकच लागू व्हावयास पाहिजे. म्हणून ही संकुचित वृत्ति कोणी दाखाविली तर ती स्वागताई आहे असें म्हणतां येणार नाही. सुदैवानें महाराष्ट्रांत असा कोणताहि एक विभाग वरील तक्रार करण्याला पुरेसें समर्थन असण्याइतका श्रीमंत नाही. फक्त उत्तर कोंकण हा एकच भाग महाराष्ट्रांतला सर्वांत गरीब विभाग आहे. बाकी कोल्हापूर किंवा दक्षिण सातारा, कालव्याच्या पाण्यावर पिकांचें उत्पन्न काढणारा मुंबई प्रांतांतील इतर प्रदेश, खानदेश, बऱ्हाड आणि नागपूर हे सर्व भाग संपन्नतेच्या दृष्टीनें जवळ जवळ सारखे आहेत व ते महाराष्ट्रांत सर्वत्र विखुरलेलेच आहेत. कापसाला तेजी आली असतांचा काळ सोडून दिला तर बऱ्हाडचे जिल्हे हे महाराष्ट्रांतील इतर भागापेक्षां कांहीं विशेष संपन्न होते किंवा आहेत असें मानण्याचें कारण नाही. उलट विजेच्या शक्तीचें उत्पादन वाढविणाऱ्या अगर अधिक पाटबंधारे व कालवे खोदण्याच्या शक्यतेमुळे मविष्यकाळांत मुंबई प्रांतांतील महाराष्ट्रच विशेष सधन होण्याचा संभव आहे. तेव्हां कोणत्याहि एका संपन्न विभागानें आपली संपत्ति आपल्यासाठींच उपयोगांत आणली जावी अशी संकुचित मागणी करण्यांतील युक्तायुक्तता जरी बाजूला ठेवली तरी संयुक्त महाराष्ट्रांत आज हा प्रश्नच उद्भवत नाही. एक भाग अगर प्रादेशिक गट दुसऱ्या भागांवर वर्चस्व गाजविल किंवा एकाद्या भागाकडे सरकारचें दुर्लक्ष होईल ही भीति नाहीशी करण्यासाठीं महाराष्ट्राच्या भावी घटनेमध्ये जरूर तर कांहीं योजना करणें शक्य आहे. मतदानाचा

हक व राजकीय सत्ता हीं सर्वत्र सारख्याच प्रमाणांत वांटलेली असल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्रांतील एक विभाग दुसऱ्या विभागावर वर्चस्व गाजवील ही मीति खरोखर निराधार आहे. सर्वसामान्यपणें राजकीय जीवनाच्या बाबतींत किंवा सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांच्या बाबतींत ह्या सर्व प्रदेशांत सारखीच परिस्थिति असल्यामुळें अशी कोणत्याहि एका विभागांतील लोकांच्या मनांत ही मीति कां निर्माण व्हावी हें समजणें मोठें कठिण आहे. या सर्व प्रदेशांतील ग्रामीण जनताहि सर्वसाधारणपणें एकाच प्रवृत्तीची व प्रकृतीची, सारखेच हितसंबंध असलेली व एकाच विचारसरणीची आहे. संयुक्त महाराष्ट्रांतील राजकीय सत्ता त्यांच्याच प्रातिनिधींच्या हातीं जाणार आहे. यामुळें त्यांनीं निवडलेले प्रातिनिधि किंवा त्यांचे राजकीय कार्यक्रम आणि कार्यपद्धति याबाबत निरनिराळ्या विभागांत फारसा फरक पडेल असें वाटत नाहीं. असें असले तरी कांहीं विशिष्ट प्रादेशिक हितसंबंध रक्षण करण्याची जरूरीच मासल्यास त्या विभागांतील जनतेची मीति दूर करण्याच्या दृष्टीनें प्रांताच्या घटनेमध्ये आवश्यक वाटल्यास कांहीं तरी व्यवस्था करणें शक्य आहे. हिंदुस्थानांतील सर्वच प्रांतांमध्ये हा प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. तेव्हां तो कसा सोडवितां येईल हें या व्यापक मूमिकेवरूनच पाहिलें पाहिजे. प्रांतातील विशिष्ट विभागांना अगर शहरांना जास्त जास्त राजकीय स्वायत्तता देऊन हा प्रश्न सोडवितां येण्यासारखा आहे. स्थानिक स्वराज्याच्या कल्पनेची व व्याप्तीची अशी ही केलेली वाढ आपल्या आजपर्यंतच्या राजकीय बळणार्शी आणि महाराष्ट्रीय जनतेच्या परंपरेशी सुसंगत अशीच आहे.

प्रकाशकः—शंकरराव देव, अध्यक्ष, संयुक्त महाराष्ट्र परिषद्
शिवाजी नगर, पुणे ५.
मुद्रकः—द. भो. जोशी, विश्वास प्रेस, २९१ शनिवार, पुणे.